

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін факультету №6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Теорія держави та права»

обов'язкових компонент освітньої програми

першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

08 Право (081 Право)

за темою

«Правосвідомість і правова культура»

м. Харків

2023 рік

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 2023 р. №

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. №8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 2023 р. №

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
(протокол від 18.08.2023 р. № 8).

Розробники:

1. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету №6 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент **А. М. Шульга**.
2. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету №6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **І.М. Погрібний**

Рецензенти:

1. Доцент кафедри державно-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, кандидат юридичних наук, доцент **О. С. Передерій**.
2. Професор кафедри теорії та історії держави і права факультету №1 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук **І. Л. Невзоров**.

План лекції

- 1. Правосвідомість, її поняття**
- 2. Структура правосвідомості, її функції, види**
- 3. Правова культура**
- 4. Деформація правосвідомості**
- 5. Правова культура суспільства**
- 6. Правове виховання, його механізм**

Література:

1. Дудаш Т. Деякі герменевтичні поняття у теоретичній та практичній юриспруденції / Т. Дудаш // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 50. Львів: Вид. ЛНУ ім. Івана Франка . 2010 . С. 19-24
2. Кузьмін, С.А. Теорія держави та права в питаннях і відповідях : посібник. - Київ : Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2015. 122 с.
3. Оборотов Ю. М., Завальнюк В. В., Овчиннікова А. П. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції: монографія. Фенікс, 2019. С. 420.
4. Проблеми теорії та історії держави і права : зб. статей / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін.. Львів; К. : ЛьвДУВС, 2011. 164 с.
5. Шульга А.М. Правовий нігілізм: український досвід // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 4 (51). Ч. 1. – С. 16-22.
6. Мамченко Н. В. Суспільна правосвідомість як чинник політико-правових рішень / Н. В. Мамченко // Часопис Київського університету права . – 2012 . - №4 . - С. 19-22.

7. Макеєва О. М. Правова культура як елемент правової системи / О. М. Макеєва // Часопис Київського університету права . – 2012 . - №4 . - С. 64-67
8. Проць О. Є. Правова культура та правокультурність: межі кореляції понять / О. Є. Проць // Часопис Київського університету права . – 2011 . - №3 . - С. 77-81.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. <https://rada.gov.ua> - офіційний портал Верховної Ради України.
2. <https://www.kmu.gov.ua/ua/npasearch> - єдиний веб-портал органів виконавчої влади (Урядовий портал).
3. <http://www.ccu.gov.ua/> - офіційний веб-сайт Конституційного Суду України.
4. www.president.gov.ua - офіційний веб-сайт Президента України.
5. <http://www.ombudsman.gov.ua/> - офіційний сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.
6. <http://www.vru.gov.ua/> - Офіційний сайт Вищої ради правосуддя.
7. <http://www.rnbo.gov.ua/> - Офіційний веб-сайт Ради національної безпеки і оборони України.
8. <https://rp.gov.ua/home/> - офіційний сайт Рахункової палати України.

Правосвідомість, її поняття

Правосвідомість є однією з форм суспільної свідомості (інші форми суспільної свідомості - філософська, моральна, політична, екологічна свідомість та ін.), тобто правосвідомість - явище ідеальне. Як форма суспільної свідомості правосвідомість має свій власний предмет відбиття, який насамперед і відрізняє правосвідомість від інших форм суспільної свідомості. Правосвідомість відображає право як у статиці, так і у динаміці його буття. Правову дійсність – статику і динаміку права - відображають відповідні «знання», «уявлення» тощо як елемент правосвідомості.

Результатом відбиття правової дійсності у свідомості людей також є їх оцінне ставлення до неї, ті правові мотиви, правові установки, котрі знаходять свій прояв, наприклад, у такій юридично значущій поведінці людей як правомірна чи протиправна поведінка. У зв'язку з чим, правосвідомість є внутрішнім регулятором юридично значущої поведінки, тобто право впливає на поведінку людей через їх правосвідомість, незалежно від того знає чи не знає людина, що вона є носієм певної правосвідомості.

Кожна людина завжди має у тій чи іншій мірі правосвідомість (наприклад, позитивну або негативну за своїм загальним оцінним ставленням до права як регулятора суспільних відносин), оскільки свідомість людини, як відомо, формується виключно у суспільстві, а правове регулювання суспільних відносин притаманне будь-якому сучасному

цивілізованому суспільству. Правосвідомість – *форма (частина) свідомості людей, котра відображає правову дійсність, репрезентує ставлення людей до права, як у статиці, так і динаміці його буття, впливає на характер поведінки людей у сфері правового регулювання суспільних відносин.*

Структура правосвідомості, її функції, види

З огляду на теорію правосвідомості, остання має певну структуру, тобто внутрішню будову. Усі можливі елементи правосвідомості слід розглядати як взаємозалежні, оскільки свідомість людини завжди репрезентує єдність знання права, оцінного ставлення до нього, які знаходять свій зовнішній прояв у свідомо-вольовій, юридично значущій їх поведінці. В юридичній літературі огляд елементів структури правосвідомості – це насамперед огляд *правової ідеології та правової психології.*

Правова ідеологія є науковим виразом тих чи інших правових ідей, концепцій, принципів, теорій, поглядів, вимог, тобто ідей, концепцій, принципів, теорій, поглядів, вимог щодо права, правової дійсності. Правовою ідеологією є, наприклад, теорія („принцип”) розподілу влад, теорія народного суверенітету, концепція правової або соціальної держави і т. ін.

Правову психологію репрезентують правові емоції, почуття, настрої, бажання, притаманні суспільству, тим чи іншим соціальним групам або індивідам як результат безпосереднього правового досвіду людей, знання ними реальних фактів правової життєдіяльності суспільства.

Правосвідомість людей у тій чи іншій мірі завжди впливає на функціонування правової системи суспільства. Основні напрями такого

впливу юридична наука визначає як функції правосвідомості, серед котрих насамперед розрізняють пізнавальну, оцінну, регулятивну.

Пізнавальна („інформаційна”) функція правосвідомості припускає наявність у людей певних знань про правові явища. Наприклад, наявність знань про право, закон, правовідносини, правотворчу, правозастосовну діяльність.

Якщо оцінна функція правосвідомості знаходить вираз у наявності у людей певного ставлення до права, інших правових явищ, то регулятивна функція правосвідомості припускає, що на основі правових знань, правових оцінок у людей формуються правові установки щодо поведінки у сфері дії права.

Серед видів правосвідомості, за її суб'єктами розрізняють індивідуальну, групову, суспільну правосвідомість. За рівнем глибини відбиття правової дійсності є правосвідомість побутова, наукова, професійна.

Побутова правосвідомість - результат осмислення пересічними громадянами свого життєвого юридичного досвіду. Якщо наукова правосвідомість - це правосвідомість вчених-юристів, то професійна правосвідомість - це правосвідомість юристів-практиків, людей, котрі мають юридичну освіту, виконують роботу слідчого, судді, прокурора тощо.

Правова культура

Правосвідомість є як передумовою, так і невід'ємною складовою правової культури. Загалом поняття „правова культура” репрезентує *позитивну якість розвитку правового життя суспільства, особи.*

Правова культура суспільства являє собою позитивну якість розвитку правового життя суспільства, котра забезпечує його стабільність, прогресивний розвиток. Позитивна якість розвитку правового життя суспільства, зокрема, має зв'язок з такими його атрибутами як правова ідеологія, правотворчість, законодавство, законність, правопорядок, інститут прав людини, правозастосовна діяльність.

Правова культура суспільства містить у собі всі досягнення правового життя суспільства, характеризує її ціннісний зріз, рівень розвитку, досконалість у загальному контексті соціального прогресу. Наявність Конституційного Суду в Україні, участь України в міжнародних пактах з прав людини, адаптація її національного законодавства до європейських стандартів у галузі прав людини, прийняття нових кодексів – Кримінального кодексу України, Цивільного кодексу України та інших кодексів, прогресивне реформування судової системи (наприклад, поява апеляційних судів) та правоохоронної системи (наприклад, поява замість міліції поліції)

тощо – показники поступового підвищення рівня правової культури українського суспільства, після початку в останнє десятиріччя 20-го століття розбудови України як самостійної, незалежної пострадянської держави.

Правова культура особи репрезентує наявність тієї позитивної якості розвитку правового життя особи, котра забезпечує необхідний та достатній рівень знання права, розуміння його соціальної цінності, уміння користуватися своїми юридичними правами, свідоме виконання своїх юридичних обов'язків.

Правова культура особи припускає оволодіння особою принаймні необхідним і достатнім рівнем знання права, оскільки знати усі нормативно-правові приписи не в змозі навіть юрист-професіонал, тобто певний мінімум знання права - передумова правової культури.

Кожна людина повинна знати хоча б свої основні права й обов'язки, пов'язані зі здійсненням нею у суспільстві своїх постійних соціальних ролей (пасажир, покупець, найманий робітник, платник податків і т. ін.). Допомогу громадянам в заповненні прогалин в їх юридичних знаннях мають надавати представники юридичної професії.

Правова культура особи припускає розуміння соціальної цінності права, котре унормовує, впорядковує суспільні відносини, протистоїть анархії й сваволі в цих відносинах, сприяє досягненню миру й згоди в суспільстві. Знання права, розуміння його соціальної сутності має супроводжуватись вмінням користуватись своїми юридичними правами, свідомим виконанням своїх юридичних обов'язків.

Деформація правосвідомості

Правова культура свідчить про наявність у особи позитивної правосвідомості, проте правосвідомість людини може демонструвати і певну її деформацію - викривлення, *«ерозію» позитивних за характером правових поглядів, переконань тощо*. Одним із найбільш істотних, характерних проявів

деформації правосвідомості є правовий нігілізм, що припускає недооцінку права, негативне ставлення до права, заперечення його соціальної цінності, особистої цінності. Правовий нігілізм як суспільно-політична думка спрямований на пониження ролі права в життєдіяльності суспільства. З огляду на юридичну літературу, правовий нігілізм знаходить прояв у негативному ставленні до права в цілому, у недовірі до приписів права, в ігноруванні правових приписів, у байдужому або скептичному ставленні до права, його можливостей, значення.

Правовий нігілізм як соціальне явище та „юридичний” світогляд можна спостерігати на всіх рівнях правосвідомості. Подібного роду світогляд неминуче призводить до відповідної негативної суспільно-юридичної практики, знаходить прояв у протиправній поведінці громадян, діяльності державних органів, їх посадових осіб, котра не відповідає вимогам режиму законності, принципу верховенства права, у тій чи іншій мірі порушує права людини.

Вирішення проблеми подолання правового нігілізму насамперед залежить від стану соціально-економічних, державно-правових умов життя людей сьогоднішнього дня. Подоланню правового нігілізму як масового явища сприяє утвердження в країні демократичного політичного режиму, режиму законності, інституту прав людини, формування правової держави, поліпшення якості законодавства, підвищення авторитета та дієвості судової влади, розповсюдження елементарних юридичних знань серед населення і т. ін.

Окрім правового нігілізму, деформацією правосвідомості є також і правовий ідеалізм, котрий виникає та існує як результат переоцінки права, його сили, є ставленням до нього, що припускає переоцінку можливостей права щодо вирішення проблем життєдіяльності країни. Також в юридичній літературі як деформацію правосвідомості іноді розглядають і правовий інфантилізм людей, їх правовий дилетантизм й т. ін.

Правова культура суспільства

В юридичній літературі існують різного роду визначення поняття правової культури суспільства, які загалом не суперечать одне одному, а лише так чи інакше доповнюють одне одного. Приміром, з однієї точки зору правова культура суспільства розуміється як система цінностей, котрі відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу, відображають у правовій формі стан свободи особи та інші найважливіші соціальні цінності. З іншої точки зору, правова культура суспільства – це рівень правосвідомості та правової активності суспільства, ступінь прогресивності юридичних норм, юридичної діяльності.

Від категорії *«правова культура суспільства»* необхідно відрізнити категорію *«правова субкультура»*. Співвідносяться вони як ціле (правова культура суспільства) і його частина (*«правова субкультура»*). В літературі не завжди вказується *суб'єкт* правової субкультури. Оскільки з точки зору соціологічної науки будь-яка *субкультура* – це система цінностей, поведінкових установок, життєвого стилю певної *соціальної групи*, котра представляє собою відносно самостійне цілісне утворення в межах домінуючої культури, за аналогією необхідно визначати, що *правова*

субкультура – це правова культура певної соціальної групи, яка загалом відповідає правовій культурі суспільства, але має низку *неістотних* відмінностей. Як пишуть науковці, «правова субкультура не протистоїть пануючій правовій культурі», тобто правовій культурі даного суспільства, вона лише «включаючи в себе низку її базових правових цінностей, додає до них нові цінності, притаманні саме їй». Прикладом правової субкультури може бути правова субкультура працівників органів внутрішніх справ (їх «професійно-правова культура»).

Враховуючи сучасний стан соціологічної науки необхідно зазначити, що оскільки певні «ідейні уявлення» у представників різних субкультур («еми», «готи», «фа», «антифа», «панки», «скінхеди» тощо) іноді можуть навіть збігатись («субкультура», так само як і «культура», припускає наявність у людини орієнтації на певні цінності), сучасні «соціологи-якісники» (їх протилежність – «соціологи-кількісники», які традиційно роблять висновки не стільки на основі «глибинного аналізу» конкретних історій конкретних людей, скільки на основі результатів масового опитування населення) пропонують замінити поняття *субкультури* поняттям *солідарності*. Вважається, що поняття «субкультура» себе зжило («розводить молодь по різних полюсах, вибудовує бар'єри, встановлює тверді прив'язки до території, соціальної групи, національності»). Сьогодні «між багатьма субкультурами границі розмиті», тому молоді люди нерідко переходять із однієї групи в іншу, оскільки, «незважаючи на зовнішню несхожість, їх об'єднує одна ідея». Відповідно поняття «солідарність» є більш універсальним («показує загальне, ціннісні ядра, які формують тренди сучасності»).

Орієнтуючись на традиційну наукову термінологію доцільно звернути увагу на те, що від *правової субкультури* необхідно відрізнити *правову контркультуру* як певний *тип субкультури*, тобто не будь-яка субкультура є «правовою субкультурою». Так, приміром, кримінальна субкультура (її елементи: кримінальна ідеологія, кримінальна моральність, кримінальний

спосіб життя, кримінальна організація, кримінальний культ) – «це не частина загальної культури, а її прямій антипод». Кримінальна (делінквентна) субкультура «усмоктує в себе плоди культури суспільства й, паразитуючи на цьому суспільстві, також паразитує на культурі, будучи її антиподом, а не її продовженням)».

Загалом будь-яка *контркультура* – це культура певних *соціальних груп*, тип субкультури, який відкидає цінності та норми пануючої в даному суспільстві культури, відстоює свою альтернативну культуру, її носії – «маргінальні групи», що характеризуються девіантною поведінкою, котра являє собою безпосередню загрозу загальноприйнятим соціокультурним нормам (алкоголізм, дипсоманія, наркоманія, проституція й т. ін.). Відповідно, *правова контркультура* – це антиправова субкультура, тип субкультури, який являє собою культуру певної соціальної групи, що відкрито протиставляється правовій культурі суспільства, орієнтується на цінності, котрі не відповідають його пануючій правовій ідеології, офіційно не визнані на конституційному рівні правового регулювання суспільних відносин. Істотною особливістю правової контркультури злочинного співтовариства, екстремістських, сепаратистських, фундаменталістських угруповань тощо є те, що вона не спроможна забезпечити права, свободи, законні інтереси людини і громадянина, законність та правопорядок, громадський мир і злагоду у суспільстві, розвиток громадянського суспільства, розбудову демократичної, правової державності тощо. Відповідна правова контркультура навпаки сприяє порушенню прав і свобод особи, послабленню або (за наявності певних додаткових умов) істотної руйнації політичної, правової, економічної системи суспільства.

Зрозуміло, що в реальній життєдіяльності суспільства поведінка людини як носія певної контркультури (правової, неправової) не завжди тотально підпорядковується виключно цінностям, що істотно відрізняються від загальновизнаних, у тих чи інших ситуаціях їх поведінка часто-густо є звичайною «нормативною поведінкою» з точки зору правової культури

даного суспільства (оформлення шлюбу відповідними людьми в органах державної реєстрації актів цивільного стану, нотаріальне оформлення ними договору купівлі-продажу житла тощо). З іншого боку, певна правова субкультура іноді поступово починає набувати, демонструвати низку рис альтернативного явища – власне правової контркультури (інакше кажучи, відповідна «правова субкультура» репрезентує ознаки внутрішньої тенденції щодо свого перетворення в «антиправову субкультуру»). Так, приміром, актуальна тема низки сучасних ЗМІ – проблема «ісламізації» світських держав, зростання впливу серед іммігрантів-мусульман у Європі, США шариатських судів, діяльність яких підмінює собою діяльність офіційної судової системи. У зв'язку із чим, навіть з'явився термін «паралельна юстиція» (у мечетях або чайних мусульманські «старійшини» виносять «свої вироки»). Оскільки найчастіше ці негласно діючі судді вирішують питання про «вбивства честі» (коли батьки або брати позбавляють життя дівчину, що «знеславила родину»), про видачу заміж неповнолітніх тощо, аналітики звертають увагу: «ісламська паралельна система правосуддя стає загрозою конституційній правовій системі». Зазначене свідчить, що у контексті перспектив розвитку національної правової системи України необхідно враховувати ознаки неспроможності ідеї мультикультуралізму, політики будування мультикультурного суспільства в Європі, безперспективність (міфічність) асиміляції мусульман-іммігрантів в західноєвропейських та інших країнах.

Правове виховання, його механізм

У контексті функціонування правової системи суспільства правовий вплив на людину (людей) здійснює уся сукупність юридичних явищ, притаманних цій системі. Проте певний правовий вплив на людину (людей) може бути змістом діяльності певних суб'єктів суспільного життя, тобто правовий вплив може бути свідомим і цілеспрямованим, *здійснюватись з метою*

підвищення рівня правосвідомості та правової культури людей (з огляду на досягнутий у суспільстві рівень правової свідомості та правової культури.). Саме такий вплив припускає правове виховання людей у тій чи іншій країні світу.

У процесі правового виховання задіяні як державні, так і недержавні суб'єкти, відповідні державні органи, громадські організації, органи місцевого самоврядування, трудові колективи, окремі громадяни.

Правове виховання насамперед спрямоване на формування позитивної правосвідомості людини, на формування особи як носія позитивного правового мислення. Правове виховання припускає, що на основі оволодіння людиною певних юридичних знань підвищується рівень її правової культури, у людини з'являються відповідні юридичні переконання, установки, навички, з'являється повага до права і закону. Позитивна правосвідомість, позитивне правове мислення людини має знайти зовнішній вираз у відповідній юридично значущій поведінці, а саме – правомірній поведінці.

«Правове виховання» як цілеспрямований засіб, «інструмент» підвищення рівня правосвідомості та правової культури людей, насамперед припускає використання таких форм правового виховання як правова освіта, правова агітація, правова пропаганда, правове самовиховання.

Після прийняття Декларації про державний суверенітет України (1990 р.), схвалення на всенародному референдумі Акта проголошення незалежності України (1991 р.), з метою подальшого розвитку в державі правової освіти та виховання громадян в дусі поваги до Закону і прав людини Кабінет Міністрів України у 1995 р. прийняв Постанову «Про Програму правової освіти населення України». Відповідно до даної постанови було створено Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення як постійно діючий дорадчий орган при Мінюсті.

Основними завданнями Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення є розроблення пропозицій щодо координації діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, навчальних та культурних закладів,

наукових установ, видавництв та видавничих організацій, засобів масової інформації у сфері правової освіти населення; надання методичної допомоги органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, об'єднанням громадян, навчальним та культурним закладам, науковим установам, видавництвам та видавничим організаціям, засобам масової інформації у підвищенні правосвідомості та правової культури населення; розробка пропозицій (рекомендацій) щодо удосконалення правової навчально-виховної роботи; поширення досвіду з питань правової освіти населення.

Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення, відповідно до покладених на неї завдань вивчає стан роботи з питань організації та здійснення правової освіти органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями, навчальними закладами, засобами масової інформації; заслуховує на своїх засіданнях найбільш актуальні питання правової освіти (зокрема щодо підсумків вивчення, аналізу соціологічних досліджень, опитувань громадян, оглядів-конкурсів, стану підготовки викладачів правових дисциплін та видання підручників і посібників з правознавства), а також повідомлення членів ради та інших осіб про результати роботи з правового навчання і виховання; подає всебічну допомогу в організації роботи відповідних координаційно-методичних рад, заслуховує звіти про виконану роботу, проводить семінари та інші навчально-методичні заходи з метою підвищення кваліфікації керівників та членів рад. Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення очолює голова, який за посадою є Міністром юстиції.

Питання для самоконтролю

1. Чи можна характеризувати правосвідомість як одну з форм суспільної свідомості?

2. Чи можна стверджувати, що правосвідомість відображає право як у статиці, так і у динаміці його буття?
3. Чи можна стверджувати, що правосвідомість знаходить свій прояв у юридично значущій поведінці людей?
4. Чи є правильною теза, що право впливає на поведінку людей через їх правосвідомість?
5. Чи можна виокремлювати у структурі правосвідомості такі її елементи як правову ідеологію та правову психологію?
6. Чи є правильною теза, що правосвідомість людини є системним явищем?
7. Які види функцій правосвідомості виокремлює сучасна юридична наука?
8. У чому полягає особливість регулятивної функції правосвідомості?
9. Які види правосвідомості розрізняють за суб'єктами правосвідомості?
10. Чи припускає правова культура особи розуміння соціальної цінності права?